

Александар МЛАДЕНОВИЋ, Нови Сад

О ПРОУЧАВАЊУ ЈЕЗИКА СПОМЕНИКА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ
(XVI — XIX в.)

I

Оба дијалекатска подручја данашње Црне Горе, зетско и источнохерцеговачко, и то оним својим деловима који су ближи Јадранском мору, „покривена“ су у значајној мери старим писаним споменицима сачуваним до данашњих дана. У те споменике, који су готово редовно ћирилички, спадају, пре свега, разни датирани и лоцирани документи пословног карактера, као и други текстови, писани углавном народним језиком њиховог писара или краја у којем су настали. Иако се због тематски ограничене садржине ових споменика (тестаменти, званична и приватна писма појединаца или група људи, извештаји и сл.) у њима ради о тзв. пословном језику (руски: деловой язык), који се одликује разним клишираним начинима изражавања, често понављаним из документа у документ — ипак ти текстови пружају многе податке драгоцене за историју нашега језика, за његову историјску дијалектологију, као и за развитак ћириличке графиције на овом подручју. До неких од тих података дошло се и у досадашњим филолошким испитивањима ових текстова мада она ни издалека нису извршена у оној мери и у оном обиму да бисмо с историјскојезичке тачке гледишта могли њима бити задовољни. Указаћемо овде на неке појединости које представљају резултате тих истраживања.

а) Присуство полугласника у кратким слоговима у данашњем говору Кртола код Тивта регистровано је и у неким споменицима с овог терена. Наиме, у два кртољска тестамена, које је писао месни поп Стијепо Костић половином XVIII века (12. I 1744. и 16. VIII 1752. г.), налазимо глаголску енклитику *сьм* (што *сьм дужьн*, што *сьм оставио*), придеве *дужьн* и *больн*, као

и страну именицу *тестамењт*.¹ Ови примери су графијски тако дати да несумњиво показују да у њима нема вокала *a* на месту старог полугласника (у оригиналу на тим местима написано је *e*); а пошто су оба ова тестамена писана од личности која је из Кртола, а у оном из 1752. г. изричито се каже да је настао „у Кртоле“, и пошто се данас у кртољском говору кратки полугласник чува а дуги се рефлектовао у *a*,² то је онда јасно да у горњим примерима из XVIII века имамо изговор полугласника у одговарајућим слоговима. Овим историјскојезичким податком засведочена је једна стара одлика вокализма тадашњег и савременог кртољског говора, која је некада на овим просторима била шире заступљена, што потврђују данашње оазе с полугласником у залеђу барском: говор Зубаца, Туђемила, као и Шестана (а доскора, свакако, и говор Доброте у Боки Которској).³

б) Асимилација и контракција финалних група *-oa* и *-ъл* у *-a* и *-o* огледа се у језику писама владике Висариона (Бориловића Бајице) с краја XVII века (*подржс, писо, подржа, да, узема*, поред *дао, писао*),⁴ у језику писама из Ријечке нахије такође с краја XVII века (*подржа, да, помилова*),⁵ као и у језику писама владике Данила с почетка и из прве половине XVIII века (*уста, подржа, мого, пошо, поса, река* и сл., поред *имао, послао, могао, дошао* и сл.),⁶ што јасно указује на два важна историјскојезичка момента:

1) ова гласовна промена почела се вршити у неким зетским говорима (цетињском, његушком и у говору Ријечке нахије) доста времена пре краја XVII века, и

2) процес једначења и сажимања поменутих група током прве половине XVIII столећа још није био завршен, на пример у његушком говору (како то показују писма владике Данила).

¹ Уп. А. Младеновић и Д. Петровић, *О судбини полугласника у неким зетским говорима и споменицима с освртом на призренско-тимочку ситуацију*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1975, књ. XVIII—1, 152—154.

² Уп. А. Младеновић и Д. Петровић, н. д., 141—142.

³ Уп. А. Младеновић и Д. Петровић, н. д., 139—141, 143—144 и посебно 143 нап. 15а.

⁴ Уп. А. Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1977, књ. XX—1, 23—24.

⁵ Уп. А. Младеновић, *О језику писама из Ријечке нахије с краја XVII века*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1977, књ. XXXIII, 214—215.

⁶ Уп. А. Младеновић, *Језик владике Данила*. — Нови Сад (Матица српска), 1973, 80—83; Д. Петровић, *Др Александар Младеновић, Језик владике Данила*. Књижевна одељење Матице српске, Нови Сад, 1973, 1—200. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1974, књ. XVII—2, 181—183.

в) Аутентичне податке о извршеном јекавском јотовању група *дје, тје у ђе, ће* — и то, за сада, најстарије на терену зетских говора: из XVI века — налазимо у једном бокелском тестаменту насталом 18. X 1595. свакако у Кртолима (пример: *ге гође ти драго*),⁷ као и у тзв. паштровским исправама из XVI столећа (примери: *гђе, не кћеше, ђеци* и сл.).⁸

г) Јотовање групе *зј, у ђ*, што је данас познато неким зетским говорима (уп. нпр. *кѡђӣ* и *кѡжђӣ* < *козји* у Црмници)⁹ потврђено је у језику владике Данила примером *уђаха* (узјахао).¹⁰ Овај податак има и одређен хронолошки значај јер показује да је говор Његуша за ову промену знао у првој половини XVIII века, а да се почетак њеног вршења на овом терену мора везивати за период пре поменутог времена.

д) Губљење сугласника *ј* у суперлативној морфемии *нај-*, у групама *-ој-* и *-ај(-)*, као и после консонанта *ж* у примерима *божји, вражји, оружје* и сл. регистровано је с краја XVII века у језику писама из Ријечке нахије (*навеће* = највише, *божи, божу*, поред *божије*), у језику писама владике Висариона такође с краја поменутог столећа (*немоте, либерате* = либерајте, тј. ослободите), као и у језику писама владике Данила с почетка и из прве половине XVIII века (*наљевше* = најлепше, *навећа, намучније* и сл., *гледате, чувате се, немоте* и сл., поред *највеће, знајте* и сл., *да, чува се*, затим *вражега, оружје*).¹¹ Јасно је да у одређеним зетским говорима (његушком, цетињском и Ријечке нахије) морамо рачунати, за сада, с другом половином XVII века као с временом јављања ове појаве у њима.

ђ) Одсуство старих заменичких форми за акузатив множине *ни, ви* (стсл. *нѣ, вѣ*) у писмима владике Данила из пр-

⁷ Уп. А. Младеновић, *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у нашим старим споменицима*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1965, књ. VII, 158—159 (о облику *ге* (< *где* < *где* < *кѡде*), који долази у горњем примеру, уп. рад П. Ивића: *О дијалекатском облику ге, где*. — Зборник за језик и књижевност, Титоград (Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Црне Горе), 1972, књ. I, 33—37). У ћириличком документу из 1539. г., најстаријем који се налази у Историјском архиву у Котору и који се својом садржином и настанком везује за Грбаљ, налазимо, интересантно, нејотоване примере: *дјеци, Стјепан* (уп. факсимил овога документа у књизи: *Архив и наука. Културно благо Црне Горе* — Београд (Изложба докумената Историјског архива Котор), 1980, 106).

⁸ Уп. А. Пецо, *Промене непалаталних сугласника у вези са ј на српскохрватском подручју*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1969, књ. XXVIII, св. 1—2, 166.

⁹ Уп. В. Милетић, *Црмнички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1940, књ. IX, 392.

¹⁰ Уп. А. Младеновић, *Језик владике Данила*, 101.

¹¹ Уп. А. Младеновић, *О језику писама из Ријечке нахије с краја XVII века*, 207, 218; А. Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, 29; А. Младеновић, *Језик владике Данила*, 28, 105.

вих деценија XVIII века (овде се место њих срећу нови облици *не, ве*),¹² и истовремена употреба *ни, ви* у споменицима из других зетских говорних подручја с краја XVII века (Цетиње,¹³ Ријечка нахија, Кучи, Црмница),¹⁴ указује:

1) на тадашње присуство акузативних облика *ни, ви* у низу зетских говора, за разлику од данашњег стања где се у њима срећу форме *не, ве* с изузетком јужног бокељског, приморског појаса ових говора (Кртоле, Тиват, Мрчевци, Богдашићи, Ластва, Горња Ластва, полуострво Луштица) где се и данас употребљава *ни, ви*,¹⁵ и

2) на тадашњу разлику, у употреби акузативних форми *ни, ви*, између његушког говора који је свакако у то време већ имао нове облике *не, ве*, и осталих помињаних зетских говора који су још употребљавали старе заменичке облике *ни, ви*.

е) Врло редак деминутивни суфикс *-иц*, који је данас забележен у говору Врачана (наших исељеника из некадашње Старе Црне Горе а настањених у околини Скадра),¹⁶ регистрован је у језику владике Данила. У једном запису овога митрополита, писаном његовом руком 1732. године, читамо: „Данил, владика цетињски (цетински ?) Његош, војеводиц српској земљи, купи ово светоје Ијевангелије... и приложих га у Патријаршији Пецкој, храму Вознесенија Христова...“ Овим податком потврђује се присуство ретког наставка *-иц* у прошлости на подручју његушког говора, што, посматрано у континуитету према данашњем врачанском суфиксу *-иц*, има свакако одређен историјскојезички значај.¹⁷

Многи писани споменици из XVII и XVIII века са подручја данашње Црне Горе, до сада испитивани, показују да се

¹² Уп. А. Младеновић, *Језик владике Данила*, 140—141.

¹³ Уп. А. Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, 33—34 (овде је забележена форма *ви* за ак. мн.; облик *ни* за овај падеж у другим писмима овога владике регистровао је В. Томановић, *Асс. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: ni, vi (nu, vu)*. — Годишњен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, 1950, кн. 3, 5).

¹⁴ Уп. В. Томановић, н. д., 5—6; А. Младеновић, *О језику писама из Ријечке нахије с краја XVII века*, 220—221.

¹⁵ Уп. В. Томановић, н. д., 4, 5 нап. под текстом. Данас се у црмничком говору за ак. мн. употребљавају форме *не, ве*, а исто тако и у говору Ријечке нахије (уп. Б. Милетић, н. д., 424; Д. Петровић, *Прилог познавању говора у околини Ријеке Црнојевића*. — Зборник за језик и књижевност, Титоград (Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Црне Горе), 1972, књ. I, 65).

¹⁶ Уп. Д. Петровић и Б. В. Марковић, *Суфикс -иц у говору Врачана*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1977, књ. XX—2, 199—203.

¹⁷ Уп. А. Младеновић, *Потврда суфикса -иц у језику владике Данила*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1979, књ. XXII—2, 211—212. Иначе, горњи запис владике Данила уп. у рукописном Јеванђељу које се чува у Државном музеју на Цетињу (сигн. 16830).

њихов брзопис одликује и употребом следећих графија: положено б, квадратно в, угласто д, е које је слично одговарајућем грчком слову, к које се пише са две исправне црте, између себе неповезане, од којих је десна на средини мало повијена према левој црти, т које се пише као тзв. троното т или као слово које личи на број 7, графија 8 која је најчешће једини знак за обележавање вокала у и сл. Ови подаци, важни за историјски развитак наше целокупне ћириличке графије, показују да су се поменута слова некада употребљавала и на подручју данашње Црне Горе, дакле не само у Босни и Далмацији како се понекад мислило. То значи да су ови знаци улазили у графијску одлику српскохрватске брзописне ћирилице — јер се та слова орећу и у ћириличким споменицима насталим на истоку, југу и на северу нашег језика — и да не представљају карактеристику само неких западних региона где се поменуто наше писмо употребљавало.¹⁸

II

Досадашњим испитивањем језика текстова насталих у времену од XVI—XIX века на подручју данашње Црне Горе, како је већ овде поменуто, не можемо бити задовољни, тако да у овом погледу тек предстоји интензиван рад. Стицајем одређених историјских услова, с овога терена је, на нашу срећу, сачуван до данашњег дана велики број старих писаних споменика, што није случај са сваким нашим дијалекатским подручјем. Разни историјскојезички подаци које садрже у себи ови још неиспитани споменици помоћи ће, свакако, објашњавању настанка низа појава и у неким другим дијалектима нашега језика, ван Црне Горе, са чијег терена немамо сачуване текстове или их имамо врло мало. Због тога се намеће императивна потреба испитивања језика поменутих споменика, која морају спроводити, наравно, компетентни проучаваоци. Тим истраживањима треба да буду обухваћени споменици настали у времену од XVI—XIX века у следећим местима, племенима или областима (што је, добрим делом, већ предвиђено испитивањима која вршимо у Новом Саду):

1) са подручја зетских говора: Кучи, Подгорица, Цеклин, Љуботин, Цетиње, Бјелице, Теклићи, Бјелоши, Чево, Брајићи, Ма(х)ине, Његуши, Залази, Црмница (Лимљани, Брчели, Бољевићи, Сотонићи), Грбаљ (Дуб, Сутвара, Наљежићи, Пелиново, Шишићи, Пријеради, Братешићи, Ластва, Вишњево, Кривови-

¹⁸ Уп. А. Младеновић, *Прилог проучавању развика наше ћирилице*. — Књижевност и језик, Београд, 1965, књ. 3, 53—66 + 4 факсимила; А. Младеновић, *О језику писама из Ријечке нахије с краја XVII века*, 209; А. Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, 12; А. Младеновић, *Језик владике Данила*, 33—34.

це, Главати, Главатичићи, Кубаси, Побрђе, Врановићи, Љешевићи), Црни Плат (Тиват), Кртоле, Луштица (Птићи, Забрђе, Клинци, Мркове, Брда, Бргуле), Богдашићи, Столив, Доброта, Паштровићи (Свети Стефан, Кастел Ластва, Близикухе, Борете, Будва, манастир Прасквица), Спич, Бар и др.,

2) са подручја источнохерцеговачког дијалекта: Пива, Дробњак (Тушине), Оногшт, Грахово, Кривошије, Рисан, Морињ, Каменари, Баошићи, Бијела, Кумбор, Херцег-Нови, Мојдеж, манастир Савина и др.

Писани документи, настали у поменутиим местима и областима, налазе се данас, као што је добро познато, у архивима Котора, Цетиња, Пераста, Београда, Дубровника и др.

У ова историјскојезичка испитивања морају се укључити и писма, а и други текстови, који потичу од цетињских владика: Саве, Василија и Петра I Петровића Његоша,¹⁹ а која су сачувана у прилично великом броју. Кад се буде ускоро дошло до нових, углавном непознатих писама владике Данила, на чијем смо трагу, онда ће се постојећа студија, већ помињана овде, о језику овога митрополита допунити, наравно, новим материјалом и, евентуално, новим подацима. Сам Његошев језик, владике Петара II Петровића Његоша — иако су до сада поједини испитивачи у низу својих расправа осветљавали одређене делове језика овога нашег писца — чека и даље да буде монографски описан у складу са савременим захтевима науке о историји нашег језика. Расправа Д. Вушовића о Његошовом језику, рађена и објављена пре више од педесет година, представља, стварно, само „прилог“ проучавању језика овога писца, како, уосталом, и сам аутор назива овај свој рад,²⁰ и она је, у протеклим деценијама, успешно вршила своју мисију у нашој науци. Данас се, међутим, налазимо на знатно развијенијем ступњу проучавања језика наших старих писаца, на ступњу који тражи одговоре на разна, раније и не постављана, питања о нашем старом језику и ћириличкој графици, што обавезује да проучавању Његошевог језика, језика његових стихова и писама, морамо прићи свеобухватно (одређене послове

¹⁹ Књига Б. Остојића: *Језик Петра I Петровића*. — Титоград (Црногорска академија наука и умјетности. Посебна издања, књ. 8. Одјељење умјетности, књ. 1), 1976, стр. 302 — представља неуспео покушај да се испита језик митрополита Петра I, те се зато наш будући рад мора усмерити и ка проучавању језика ове личности, у његовим писмима и другим текстовима (уп. о овој књизи: Д. Петровић, *Бранислав Остојић, Језик Петра I Петровића. Црногорска академија наука и умјетности. (Посебна издања, књига 8, Одјељење умјетности, књига 1)*, Титоград, 1976, 1—302. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1978, књ. XXI—2, 217—226; А. Младеновић, *О данашњем проучавању језика митрополита Петра I Петровића*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1979, књ. XXXV, 210—218).

²⁰ Уп. Д. Вушовић, *Прилози проучавању Његошевог језика*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1930, књ. IX, 93—195.

у вези са испитивањем Његошевог прозног језика ми смо већ предузели у Новом Саду).

У вези са проучавањем језика старих писаних и штампаних текстова са подручја данашње Црне Горе не треба заобићи, наравно, ни поједине ауторе из друге половине XIX века. И у њиховим текстовима — иако је тада вуковско-даничићевски тип књижевног језика већ дефинитивно освајао и заузимао своје данашње место — наћи ће се низ дијалектизама, локалних црта народних говора, који су у писаној речи још били у живој употреби.²¹ Међу таквим ауторима посебно место заузима Марко Миљанов чија су дела, штампана почетком овога века, писана језиком за који проф. Р. Бошковић каже: „То је још народни језик, још народски језик, још у малој мери књижевни језик [...] то је — народни језик на папиру, у правом, а не фразеолошком смислу тога израза“.²² Тај и такав језик мора нас, наравно, привући да га детаљније проучимо и опишемо.²³

И на крају, да укажемо на неопходну потребу критичког издавања старих текстова насталих на подручју Црне Горе. Досадашња пракса у овом погледу била је таква да су тај посао обављали, по правилу, нефилолози, стручњаци за друге области (национални историчари, историчари књижевности и сл.) а не и за наш језик. Они су се трудили да тачно прочитају одговарајуће текстове, да сагледају у првом реду информацију коју ти споменици пружају — у чему су често и успевали — али за све њих није било од подједнаке важности хоће ли у тим издањима све бити језички коректно и хоће ли се у њима задржати или тачно схватити оригинална графика и правопис.²⁴

²¹ Такав је нпр. језик „бокељског даничићевца“ Лазара Томановића, познатог културног и јавног радника у Црној Гори с краја XIX и почетком XX века. О његовом језику написала је недавно студију др Јелисавета Суботић, доцент Наставничког факултета у Никшићу. Што се тиче језика Стефана Митрова Љубише, иначе врло читаног писца, до данас он још није монографски описан.

²² Уп. Р. Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*. — Титоград, 1978, 190.

²³ Уп. кратке осврте на језик М. Миљанова, писане у најновије време: Ј. Чађеновић, *Књижевно стваралаштво Марка Миљанова*. — Београд, 1981, 247—256; Д. Петровић, *Напомене о језику Марка Миљанова*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1982, књ. XXV—2, 91—98.

²⁴ Уп. нпр. паштровска документа која су издата у оригиналној графици (И. Божић, Б. Павићевић, И. Синдик, *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*. — Цетиње (Државни архив Народне Републике Црне Горе. Историска грађа, књ. 1), 1959, стр. XIV + 287 + [1] + 8 факсимила), и друге текстове који су издати транскрибовано (Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*. — Цетиње (Историски институт НР Црне Горе), 1956, стр. IV + 450 са 30 факсимила; Т. Никчевић и Б. Павићевић, *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*. — Цетиње (Архив Социјалистичке Републике Црне Горе. Историјска грађа, књ. II), 1964, стр. XXI + 286 + 20 факсимила + [1]).

Због тога су таква издања ових споменика за филолошка истраживања углавном неупотребљива, док се нпр. историчари њима могу користити.²⁵ Мислимо да је у пуној мери сазрело време када се морају досадашња схватања и поступци у овом погледу мењати, када се морају стари текстови објављивати и са језичке стране у пуној мери коректно, при чему се у овом послу обавезно морају ангажовати и филолози, познаваоци и проучаваоци нашег старог језика и старе ћириличке грађије.

Александар МЛАДЕНОВИЋ, Нови Сад

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ЯЗЫКА В ПАМЯТНИКАХ ЧЕРНОГОРИИ
(XVI — XIX вв.)

Резюме

В этой статье автор указывает на результаты бывших до свих пор исследований народного языка в памятниках возникших в Черногории на протяжении XVI — XIX вв. Наряду с этим, он говорит и о будущих задачах: об исследовании языка разных старых писем и заветаний сохранившихся до наших дней, а также и сочинений писателей из Черногории. По мнению автора, критические издания старых памятников из Черногории нужно делать при участии специалистов-языковедов.

²⁵ 1) За историчара, на пример, није битно да ли у једном документу из 1733. године пише *всакому... человеку или васакому... человеку*, јер је значење обеју ових синтагми исто, док је за филолога, а и за аутентичност језика одговарајућег текста, то врло важно. У овом тексту поменуто друго, српскословенско читање је исправно а не оно прво (уп. Т. Никчевић и Б. Павићевић, н. д., 32 и факсимил бр. 33), јер 1733. г. рускословенски језик још није био у употреби не само у Црној Гори већ и шире: у низу других области под јурисдикцијом Српске православне цркве. То је, заправо, било време кад су прве генерације свештеника и учитеља у Београду и Сремским Карловцима тек училе поменути руски тип црквеног и књижевног језика (уп. А. Младеновић, *О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1982, књ. XXV—2, 47—81). 2) Не може се, на пример, везник *ко* у примеру: и ја з Бјелицама зборих, *ко* ми ти бјеше писа, да дођу на мир, и они се облегахше доћ кад твоје господство заповиједа. Ја то жудим да се свако зло смири и пакост што је у крајину, и ја радим да је мирно, и тамо и овамо, *ко* зна Ваше господство и сва остала крајина (Ј. Миловић, н. д., 361) — читати *но* (Ј. Миловић, н. д., 114), јер се овде ради о облику *ко* (како пише у рукопису) у значењу „као што”, „како”, а не о везнику *но*. Форма *ко* са поменутиим значењем постала је од *као* одн. од *како* (уп. *Рјечник хрватскога или српскога језика*. — Загреб, 1892—1897, књ. IV, 828—829; *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*. — Београд, 1975, књ. IX, 213). 3) Писма и документи морају се доносити у целини, са адресом и свом титулатуром, као и са другим подацима адресата и адресанта — свуда тамо где су они дати у оригиналу (уп. понекад изостављање таквих података: Ј. Миловић, н. д., 74, бр. 103, бр. 105).